

QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SİFƏT

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sifətlər həm morfoloji, həm də leksik-semantik funksionallığı ilə seçilir. Sifət rəng mənasından uzaqlaşaraq məcaziləşir, yeni anlam ifadə edir: kara türqis bodun “yoxsul türqis xalqı” (kara “qara” sifəti, Kültigin şərəfinə ab., şərq tərəf, 38-ci xətt), kara bodun “qara camaat” (kara “aşağı təbəqə, yoxsul”, Moyun Çor ab., şərq tərəf, 17-ci xətt). Əlamət bildirən sifət məcaziləşir: kalın yağı “sıx, çoxlu düşmən” (kalın “sıx, qalın” mənasında, I Altıncöl abidəsi, 8-ci xətt). Rəng bildirən sifət sabitləşmiş ifadə yaradır: kök tənri “müqəddəs göylər” (kök “mavi” mənasında, II Elegest ab., 1). Keyfiyyət bildirən sifət məcaziləşir: ağır çoluğun “böyük ailəsi ilə” (ağır sifəti “böyük” mənasında, Kül Çor ab., Qərb tərəf, 5).

İsimləşmiş sifət yeni lüğəvi vahid kimi çıxış edir. Ak sözü “ağ” mənasını bildirən sifət olduğu halda, runik mətnlərdə ismə aid hal şəkilçilərini qəbul edə bilir və ayrıca isim kimi işlənməli olur. Kültigin alp Şalçı akın binip... (rəng bildirən ak “ağ” isimləşmiş sifəti “at” mənasını bildirir; “Kültigin Alp Şalçının atını minib”, KltŞm.3). Azman akıg binip (ak “at”; Azman atı minib, KltŞm.5). Edgügə bögmədim (edgü “yaxşı”; Yaxşıdan doymadım – Beqre abidəsi, 2). Bengümin ti[kdi] (“Əbədi daşımı tikdi”, VIII Çaxöl abidəsi, 1; “əbədi” mənasında bengü sifəti abidələrdə daş ismi ilə işlənir: bengü daş).

Sadə sifətlər xüsusi ismin tərkib hissəsi kimi çıxış edir:

Yaş Akbaş (ak “ağ”; “gənc Ağbaş”, Arxan abidəsi).

Karakum (kara “qara”; “Qaraqum”, Tonyukuk şərəfinə abidə, I daş, Qərb tərəf, 7-ci x.).

Alp Turan (alp “igid”; şəxs adı, I Barlık abidəsi).

Ərən Uluğ (uluğ “böyük”; şəxs adı, II Altıncöl abidəsi).

Kara Yaş (kara “qara”, yaş “gənc”; şəxs adı, I Kara Bulun abidəsi, 3-cü xətt).

Kara Çor (kara “qara”; şəxs adı, I Talas abidəsi, 2-ci xətt).

Kutluğ Öz (burada düzəltmə sifət xüsusi ismin tərkibində çıxış edir; kutluğ “xoşbəxt”, IX Talas ab., 1).

Əlamət bildirən düzəltmə sifət ismin qrammatik hal şəkilçisi – -ka yönlük hal əlaməti ilə işlənir. Eki bağlıqka bəgimə (“iki tayfalı bəyimə”; İyme abidəsi, 1-ci xətt).

Adlardan düzələn sifətlər abidələrin dilində çoxluq təşkil edir.

-lığ, -luğ, -lik, -lük şəkilçiləri ilə düzələn sifətlər daha çox müşahidə olunur: kağanlıq bodun (kağanlıq; “xaqanlı/xaqanı olan xalq”, KltŞ. 9), kırğaqlıq kutay (kırğaqlıq; “kəsilməmiş/qırağı olan ipək”, Bilgə kağan şərafinə abidə, şimal tərəf, 11-ci x.), üç tuğlıq türk bodun (üç tuğlıq; “üç bayraqlı türk xalq”, MçŞm.8), munluğ (“dərdli”, Irkbitig abidəsi, XXII xətt), kutluğ (“xoşbəxt”, Irkb.XXIII), küçlig alp kağan (küçlig; “güclü igid xaqan”, Ongin abidəsi, sağ tərəf, 12-ci x.), bəglik urı oğlın (bəglik; “bəy nəsilli oğlanların”, KltŞ.7), illig bodun (illig; “eli/dövləti olan xalq”, KltŞ.9), əkinlig isiqti (əkinlig; “əkinlik taxıl”, BxŞm.11), özlük at (özlük; “minik atı”, Irkb. XVII), külig kağan (külig; “səs” mənasında kü sözündən düzəlmişdir. “məşhur xaqan”, KltŞ.4), altun kanatlıq (kanatlıq; “altun qanadlı”, Irkb.3), kedimlig at (kedimlig; “geyimli at”, KltŞ.33). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində olduqca intensiv işlənən şəkilçiye orta türk dövrü abidələrində də tez-tez təsadüf edilir. Erik irini yağlıq, Ermegü başı kanlıq (“Divani-lüğət-it türk”; 6, s. 70; Çalışanın dodağı yağlı, ərinənin başı qanlı). Biliklig kişi kop bilür iş ödün (“Atəbətül-həqaiq”; 4, s. 14-51; Bilikli adam hər işin vaxtını bilər).

A.Kononov yazır ki, sonrakı samitin düşməsi ilə şəkilçi müasir oğuz qrupu türk dillərində sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü formantına çevrilmişdir (7, s. 106).

-sız, -siz: biligsiz kağan (“biliksiz xaqan”, KltŞ.5), içrə aşsız, taşa tonsız bodun (“içi/qarnı yeməksiz, çölü/üstü paltarsız xalq”, KltŞ.26), ögsiz ak (“yetim ağ at”; hərfən “anasız”, KltŞm.9), oksız kök türk (“oxsuz/bölgüsüz göy türk”, KltŞ.3);

-dakı, -dəki, -təki, -taku: köñültəki sabım (“ürəyimdəki sözüm”, KltC.12), tört bulundakı bodun (“dörd tərəfdəki xalq”, KltŞ.29-30), künbatsıkdakı bodun (“qərbdəki xalq”, KltŞm.12), teñridəki kün, yerdəki elim (“göydəki gün, yerdəki elim”, III Barlık, 3), manıstantaku kiçik dintar (“məbəddəki kiçik dindar”, Irkb. LXV);

-ğı, -ki şəkilçiləri ilə düzəlmiş sifətlərə çox az təsadüf edilir. Tabğaçğı bəglər (“tabğaç bəyləri”, KltŞ.7), içrəki bədizçi (“saray naxışçısı”; KltC.12. Söz hərfən “içərək” mənasını bildirirsə də, semantik tutumu “saray” mənasına uyğun gəlir). İçrəki sözü başqa bir mətndə isimləşərək “məmur” anlamını ifadə edir: Küç Kıyağan içrəki (içrəki “saray işlərini idarə edən”, Ottuk Taş abidəsi).

-lək şəkilçisi yalnız öz təyini əvəzliyinə qoşulur. Özlək at (“cins at”, BxC.12).

Feildən düzələn sifətlər kəmiyyətə çox azdır.

-gə şəkilçisi bilgə sözünün tərkibində müşahidə olunur: bilgə kağan (“müdrək xaqan”, KltC.1; 5, s. 30). Dosent G.Vəliyeva şəkilçinin qeyri-məhsuldar olduğunu və abidələrin dilində keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirdiyini qeyd edir: bilgə “bilici”, ögə “ağıllı, düşüncəli” (3, s. 98).

-ig, -uk: bitig taş (“yazılı daş”, KltŞm.13), bödük (“böyük”, Ong. ön, 6);

-ağan şəkilçisinə xüsusi ismin tərkibində təsadüf edilir: Kapağan kağan (Kapağan “zəbt edən, alan”, Ton. I daş, Ş.51).

Sifətin dərəcə kateqoriyası əlamətin azlığını, çoxluğunu və xüsusilə çoxluğunu bildirən formaları əhatə edir. Dərəcə xüsusiyyətlərinin ifadəsində morfoloji üsul kəmiyyətə azlıq təşkil edir (1, s. 89). Azaltma dərəcəsini -sırak şəkilçisi əmələ gətirir: aksırak “ağımtıl” (Aksırak ordu örgin anta ititdim “Ağımtıl ordu düşərgəsini orada yerləşdirdim”, MçŞm.20). -sırak morfeminin genealoji baxımdan sifətdüzəldən -sız, feilə aid -sıra, habelə -ırak, -rak əlamətləri ilə yaxınlığı mümkündür. Təsadüfi deyil ki, birinci iki əlamət yoxluq məzmununu ifadə etdiyi kimi, -ırak, -irek şəkilçisi də müasir türk dillərində keyfiyyət və əlamətin dolğun olmadığını, zəifliyini göstərir. -sız şəkilçisi də həmin funksiyayı yerinə yetirir: kızılışğ sub (“qırmızıtəhər su”, Turfan, 15-16).

Türk run yazılarında çoxaltma dərəcəsini sifətdən əvvəl işlənən ayıq sözü əmələ gətirir. “İrk bitig” abidəsi üçün bu xüsusiyyət daha səciyyəvidir (1, s. 89). Ança bilin ayıq edgü ol (“Onu bilin, yaman/çox yaxşıdır o”, Irkb. XI). Ayıq yab拉克 ol (“Yaman/çox pisdir o”, Irkb. XXII). Orta əsrlər türk yazılı abidələrində də bəzən ayıq sözü (“pis, yaxşı olmayan” mənasında) sifətdən qabaq işlənərək çoxaltma dərəcəsinin ifadəsinə və yaxud ən azı əlamətin adi haldan fərqli səviyyədə olduğunu bildirməyə xidmət edir. “Divani-lüğət-it türk”də: Ayıq edgü “nə yaxşı / necə gözəl / çox yaxşı”. Ayıq yawuz neq “çox pis şey” (6, s. 84).

Yaxın mənalı sifətlərin yanaşı işlənməsi şiddətləndirmə məzmununu ifadə edir. İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunka üzə olurtım (yabız, yablak – KltŞ. 26; Qarnı yeməksiz, üstü geyimsiz, pis vəziyyətdə olan bir xalqın üzərində xaqan oldum; 2, s. 80).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili: dərs vəsaiti. Bakı, Nurlan, 2004
2. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
3. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013
4. Yüqnəki Ə. Atəbətül-Həqaiq. A nüsxəsi// Qədim türk abidələrinə aid materiallar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993

Türk dilində

5. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Ankara: Kurmay yayınları. 2005
6. Divanü-lüğat-it türk tercümesi, cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985

Rus dilində

7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука, 1980

XÜLASƏ

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sifətlər morfoloji və leksik-semantik funksionallığı ilə seçilir. Sifət rəng, əlamət, keyfiyyət mənalarından uzaqlaşaraq məcaziləşir: kara bodun “qara camaat”, kalın yağı “çoxlu düşmən”, ağır çoluğun “böyük ailəsi ilə” (ağır “böyük” mənasında). Rəng bildirən sifət sabitləşmiş ifadə yaradır: kök tənri “müqəddəs göylər”. İsimləşmiş sifət yeni söz kimi çıxış edir. Sadə sifətlər xüsusi ismin tərkib hissəsi olur: Karakum, Alp Turan. Adlardan düzələn sifətlər abidələrin dilində çoxluq təşkil edir. Feildən düzələn sifətlər kəmiyyətə çox azdır. Dərəcə xüsusiyyətlərinin ifadəsində morfoloji üsul kəmiyyətə azlıq təşkil edir.

Açar sözlər: qədim türk, sifət, mənə, dərəcə, morfe